

TRI ANTIČKA RELJEFA SA HVARA

Three Ancient Reliefs from the Island of Hvar

MARIN ZANINović

Bogato spomeničko nasljeđe otoka Hvara povećalo se od nedavno s tri, skromna na izgled, ali zato ne malo važna i zanimljiva, antička reljefa, koja su za razliku od većine ovakvih spomenika u prošlosti i ostala na pravom mjestu, tamošnjim zbir-kama na otoku, u čijoj su davnoj ekonomskoj i kulturnoj situaciji iznikli i u njoj vršili svoju funkciju.

1. Reljef Silvana i nimfa (Tab. I)

Spomenik se nalazi u zbirci Dominikanskog samostana u Starome Gradu.¹⁾ Tačno je nalazište nepoznato, a potječe iz okolice obližnjeg sela Dola, najvjerojat-nije iz ostataka nekog od antičkih gospodarskih imanja (villa rustica), što se u tome području nalaze, dakle iz agera staroga Pharosa.

Reljef je veoma plitak, a izrađen je na tankoj ploči. Sačuvan je u ulomku ma-njih dimenzija dužine 30 cm, visine od 9—13 cm, debljine 5 cm. Kamen je bjelkasti vapnenac, mramoraste strukture koji je uslijed ležanja u zemlji poprimio crven-kasto-smeđu boju. Veoma je oštećen — prelomljen je u dva dijela na 20-om centi-metru dužine s lijeva — pa je manji odlomak dug 10 cm. Pločica je s gornje i donje strane ravno odrezana, pri čemu je na žalost stradao dio figura od pojasa na niže.

Na reljefu vidimo tri plitko uklesane figure koje prikazuju pastirsko-šumsko božanstvo Silvana s njegovim pratilicama nimfama, od kojih su na reljefu saču-vane dvije. Silvan je prvi s lijeva. Glava mu stoji na tankom vratu, a na licu okre-nutom en face zbog izlizanosti gotovo i ne razaznajemo oči, usta i nos. Bolje je vidljiva kovrčava kosa iz koje izbijaju asimetrično (više u desno) dva roga. Čini se da je imao i bradu. Preko ramenâ mu je prebačena životinjska koža (nebrida), čija se dva kraja sastaju na prsima. U lijevoj ruci drži svoj pastirski štap (pedum), o kojemu visi svirala (siringa). U desnoj ruci drži grozd vinove loze. Pošto nedostaje donji dio tijela ne znamo izgled njegovih nogu, ali sigurno su to bile kozje noge kao sastavni dio lika Silvana — Aegipana.²⁾

Do Silvana i okrenut prema njemu stoji jarac kojemu je vidljiv samo vrh glave s jednim uhom i dva roga.

Zatim slijedi prva nimfa s bujnom kosom danom u obliku triju naglašenih kuglica — kovrča sa svake strane glave, a odozgo na glavi kosa ima još jedan navoj — kovrču koja kruni frizuru (krobylos). Lice sa slabo vidljivim očima i nosom, te sitnom rupicom za usta je na niskom debelom vratu, koji je moguće rezultat klesarove nevještine ili pak ovratnik odjeće. U desnoj, pruženoj i lako spram gore podignutoj ruci drži svoj štap (pedum). Lijevom rukom, koju je oštetio prijelom reljefa, drži za desnu ruku slijedeću nimfu kretnjom kao da plešu kolo ili neku igru. Duga haljina potpasana je ispod grudiju i taj pojas siječe dvije vertikalne linije, koje tvore nabore na haljini od ramena prema dolje, tj. do prerezanog ruba reljefa. Moglo bi ih se shvatiti i kao neki plašt ili ogrtač bez rukava, ukoliko to nije samo gornji dio odjeće, haljetak, a donji dio figure prikazivao je suknju ili nastavak tunike.

Druga je nimfa nešto viša od prve. I njena glava stoji na niskom vratu, ali je veća nego kod prve nimfe, pa je i proporcija bolja. Tako su dobro vidljive oči i nos. Frizura joj je kao i u prve nimfe, s tim što kovrče nisu tako ujednačene, a krobylos se sastoji iz tri kovrče. Obje su joj ruke okrenute prema dolje. Desnom drži svoju susjedu. Lijeva joj je otučena do iznad lakta zbog prijeloma kamena. Haljina je na grudima debelo potpasana. Umjesto vertikalnih pruga s ramena, kao u prve nimfe, kod nje su linije iznad pojasa koso postavljene, a k tome bi desna mogla biti i rezultat oštećenja reljefa. Na desnoj je strani ispod pojasa sačuvan vertikalni nabor, na lijevoj je strani veoma oštećen, pa se ne raspoznaje.

S obzirom na lom reljefa i položaj lijeve ruke posljednje nimfe, a po analogiji sa sličnim prikazima ove vrste, treba na odlomljenom dijelu očekivati i treću nimfu, koja se rukom držala s drugom. Osim toga, visina postojećih figura raste s lijeva na desno, što ostavlja utisak da je treća pretpostavljena nimfa bila viša ili jednako visoka kao i druga. Nije isključeno ni postojanje još jedne-pete figure. Na to nas navodi rez ploče odozdo i odozgo i visina figura, koja raste s lijeva prema desno, što daje utisak prikazivanja figura u zabatu, kojemu je sačuvana samo lijeva polovina. Isto tako zbog oštećenja reljefa ne znamo da li je spomenik imao i votivni natpis ili ne, što također ne moramo isključiti.

Što se tiče analogija ovome spomeniku, iako on nije čitav da bismo mogli praviti tačne usporedbe, ipak ima elemenata koji nam to omogućuju, makar s izvjesnim razlikama u detaljima. Kompozicijska shema našega reljefa ide u skupinu onih s predstavama Silvana i nimfa, prema Rendićevoj podjeli, a ti su spomenici »najbrojniji u primorskim oblastima nekadašnjeg delmatskog područja.«⁴ Takvi su reljefi Silvana i nimfa iz Garduna i Brnaza kod Sinja. Razlika je između ovoga reljefa i reljefa iz Garduna u tome, što je hvarski Silvan bradat u skladu s njegovom primorskom ikonografijom, a gardunski je golobrad kako ga i prikazuju reljefi delmatske unutrašnjosti.⁵ S druge strane naš je Silvan po onome što drži u rukama blizak poznatom Silvanu iz kamenoloma kod Duvna, koji također drži u rukama pedum sa obješenom siringom (hvarski u desnoj), a u desnoj ruci grozd (hvarski u lijevoj). Razlikuju se pak po tome što je duvanjski bez brade i mladolik.

U odnosu na nimfe Silvan na reljefu iz Dola doima se nekako savinuto, tako da bi se moglo zaključiti da sjedi. Na ovo nas navodi i to da ne sudjeluje u kolu kao

njegov vođa, već stoji po strani, a kolo vodi nimfa sa trstikom ili grančicom u ruci. Moguće je zato i Silvan prikazan nekako manji i niži. I tu nas rez odozdo onemogućuje u zaključku. Za Silvana koji sjedi također imamo analogije, bilo tamo gdje je predstavljen sam (Peruća kraj Klisa—GZM 10/1955 str. 15. tab. III—1, Trusina kraj Konjica — GZM LV/1943. str. 5.) ili s nimfama (okolica Klisa — GZM 10/1955. str. 23. tab. III.). U sačuvanom dijelu našega reljefa u uobičajenoj ikonografskoj shemi nalazimo razlike u detaljima, kao što je i drugdje slučaj, a što proističe iz različitosti majstora i radionica iz kojih reljefi dolaze. Nećemo pogriješiti, ako i za naš reljef ustvrdimo da ga je napravila ruka domaćeg klesara u nekoj lokalnoj radionici, koja je ovakvim tvorevinama snabdjevala farske villicuse i njima podložne robove ili kolone. Poznato je da je centurijacija hvarske ravnice izvršena negdje početkom naše ere i kroz prvo stoljeće se organiziraju imanja rimskog tipa, pa je sasvim moguće da je negdje u tom razdoblju ili nešto kasnije nastao i naš reljef.

2. Reljef Silvana (Tab. II)

Kao i gornji reljef i ovaj je još teže oštećen i sačuvan samo u fragmentu. Za njega, međutim, znamo tačno mjesto gdje je nađen, kako je to registrirao N. Duboković—Nadalini kod prve objave nalaza.⁶ Reljef je pronađen prilikom gradnje jedne kuće u Svirčima, tj. 3 km istočno od područja nalaza prvoga reljefa. Položaj u samome selu naziva se »Ježe«, a zemljište je vlasništvo Perice Plenković. Na njemu se nalaze zidovi i opeke, ostaci rimske vile (villa rustica). Teren je presjekao put što od crkve vodi u seosku zadrugu.

Reljef se čuva u arheološkoj zbirici »Centra za zaštitu kulturne baštine« u Hvaru, koja je sada smještena u bivšoj crkvi sv. Marka. Dimenzije sačuvanog ulomka spomenika su: visina 23 cm, širina 29 cm, a debljina ploče 9 cm. Reljef je dosta visok i skoro prelazi u punu plastiku. Kamen ploče je sivkasto bijeli vapnenac, koji je od ležanja u zemlji poprimio smeđu patinu.

Isklesani lik u dosta dubokoj (4 cm) zaobljenoj niši prikazuje glavu starije osobe, bujne brade i kose, dobroćudna pogleda iz čije kose strše dva dosta široko postavljena tanka i sploštena roga, što nam odmah ukazuju na prirodu prikazanog lika: šumsko pastirsko božanstvo Silvana — Pana.

Iako je sačuvan samo u fragmentu, tj. s glavom, ovome spomeniku nalazimo analogije. To je u prvome redu Silvanov reljef iz Solina, sada u »Arheološkome muzeju« u Zagrebu, čiju sliku i kratki opis donosi Brunšmid u svojim »Kamenim spomenicima«,⁷ a detaljnu stilsku i ikonografsku analizu D. Rendić—Miočević.⁸ (Tab. III).

I jedan i drugi reljef prikazuju božanstvo u blago naglašenoj niši. Glave prikazuju Silvana kao bradata i kosmata starca, koji dobroćudno gleda en face. Razlika je u smještaju grane stabla na reljefu. Na hvarskom Silvanu ona je s desne strane, a na solinskom s lijeve. Rogovi su na oba reljefa jednako visoki i plosnati. Jedan je detalj na ušima Silvana na hvarskom reljefu, koji ne nalazimo na solinskom, a to je upotreba svrdla za otvore ušiju.⁹ Analogno solinskom reljefu i na našem mogli bismo očekivati kosmate kozje noge u donjem dijelu. Ne znamo što je imao u rukama; da li kao i solinski voće u naramku nebride obuhvaćeno lijevom rukom ili pedum u spuštenoj desnoj ruci? Do nogu psa koji uzdižu glavu prema Silvanu i

kozu koja se penje uz stablo? U svakom slučaju izgled glave gotovo je identičan kod oba reljefa i ova stilska sličnost kao da ukazuje na porijeklo iz iste (solinske?) radionice. Sličnost je uočljiva i s preostala dva reljefa čije slike i opise donosi Brunšmid. I na njima su glave bradatih starijih Silvana u skladu s ikonografskim prikazima Silvana samog, kakve redovito nalazimo u primorskim oblastima Delmata.¹⁰

Oba reljefa uklapaju se, kako smo vidjeli, u dvije glavne ikonografske predstave Silvana. Prvu koju sačinjavaju Silvan i nimfe i drugu koja je i najčešća, kada je Silvan prikazan sam. S aspekta ikonografije naši reljefi ne donose nešto novo. Međutim, ono što ih čini posebno zanimljivim za nas, jeste područje njihova nalaza, a to je otok Hvar, gdje dosada spomenici ove vrste, tj. Silvanova kulta nisu imali potvrde. Mada smo postojanje ovakvih spomenika morali pretpostaviti, s obzirom na karakter ekonomije otoka u antici, tek je ovaj par oštećenih reljefa, siromašni ostatak nekada, po svoj prilici, mnogobrojnih votivnih ploča to sigurno potvrdio. Na susjednom otoku Braču »capris laudata Brattia« (Plin. n.h. III 26 152) imali smo bar indirektnu potvrdu Silvanova kulta s dva spomenika.¹¹ Tako se dva najveća otoka ovoga primorskoga kraja ovim kultom i njegovim predstavama, koje odražavaju njihovu ekonomiku u sinkretizmu Silvana i Libera (grozd u Silvanovim rukama i koza do njegovih nogu na prvom reljefu), nadovezuju i spajaju na duhovnu sferu svoga prirodnoga zaleđa ilirskoga delmatskoga kopna, tvoreći s njime i na taj način etničku i kulturnu cjelinu. U tome je, mislim, glavna vrijednost i dokumentarna važnost dvaju gore opisanih spomenika.

3. Reljef Libere (Tab. IV)

Ploča iz kamena vapnenca prelomljena u dva dijela. Dimenzije su: visina 29 cm, širina u gornjem dijelu 21, a u donjem 17 cm. Debljina ploče je 5 cm.

Spomenik je nađen u Zavali na južnoj obali otoka Hvara na položaju »Mirke«. Na ovom se prostoru nalazila i rimska villa rustica, čiji se tragovi nalaze u zidovima, opekama i keramici tu posijanoj, a nalaženi su i grobovi.¹²

Plitki reljef u pravokutnom profiliranom prostoru prikazuje licem i tijelom naprijed okrenutu žensku figuru. Na okruglom licu raspoznaju se oči i nos. Glavu pokriva frizura spletena u pletenice, koje se na vrhu krune u četiri navoja. Figura je odjevena u dugu haljinu (tunica), preko ramena prebacila je plašt (palla), koji se sprijeda skuplja u bogatim naborima koji tvore njedra (sinus). Noge se ne vide. Od donjeg ruba plašta tunika se nabire u sedam vertikalnih nabora, od kojih su prvi i posljednji naglašeni dubljim urezima. Pri dnu se nabori završavaju u vodoravnoj crti. Ispod nje razaznajemo nekoliko trokuta, kojima je klesar možda htio prikazati resama ili vezom ukrašen rub haljine.

Figura je prikazana u vršenju žrtvovanja libacijom. Obavlja je desnom rukom i izljuje svoju pliticu (patera) na mali žrtvenik (ara), koji se nalazi do njenih nogu. Ari je klesar označio profilaciju tankom urezom, koji nije do kraja izveden. Lijevom je rukom, koja se zbog prijeloma i nagriženosti kamena gotovo i ne vidi, boginja oslonjena o svoje dugačko žezlo (thyrsos), koje je ovdje dano kao prosti debeli štap, bez karakterističnog borovog češera na vrhu.

Reljef prikazuje boginju Liberu koja se ovdje javlja sama, bez svoga uobičajenog paredra Libera, koji je možda imao svoju odvojenu ploču. Sam thyrsos o koji se ova figura lijevom rukom oslanja i ne bi je morao označiti kao Liberu. Mogla

bi biti i jedna Menada iz Dionisove pratnje (thyasos), ali čin libacije koji ona vrši potvrđuje da se bez sumnje radi o Liberi. Osim toga, i mjesto gdje je reljef pronađen, tj. villa rustica u predjelu koji je sigurno u antici, kao i danas, davao izvrsna vina u prilog je ovakove atribucije.

Bližih ikonografskih analogija ovom reljefu ne nalazimo, osim u ulomku votivne ploče iz svetišta ovih božanstava u Zemunu, na kojemu je također prikazana Libera u činu libacije, koju također vrši desnom rukom, a u lijevoj drži thyrsos.¹³

Ovo je prvi poznati prikaz jednoga člana božanskoga para Libera i Libere, toliko popularnog širom Carstva, na ovom našem vinorodnom otoku, označenom već u antici dionizijskim epitetom *εὐάμπελος* (Strab. VII, 5.10.). Treba, međutim, naglasiti da su elementi dionizijske tradicije i kulta ovdje mnogo raniji i prisutni u panteonu autonomnog Pharosa, što se očituje i na njegovim novcima s prikazom Dionisove glave na aversu i njegove posude kantharosa ili grozda na reversu.

Kult Libera koji se ovdje po prvi put javlja na Hvaru, poznat je otprije na susjednom Braču (CIL III 3093, 3094, Škrip) i na Korčuli (CIL III 3065 — 10088, Žrnovo). I na Braču i na Korčuli Liber se javlja sa zanimljivim atributom *torcle(n)sis*, što je razumljivo, kada znamo da natpisi potječu sa lokaliteta gdje su se nalazila antička gospodarska imanja i obavezni tijesci za grožđe (*torculum*), dakle mjesta njegove izvorne obrade,¹⁴ proizvodnje vina. Osim na otocima, bilo je ovo božanstvo podjednako popularno i na ilirskom kopnu. U otoku Hvaru susjednoj Naroni postojao je i hram ovoga para (CIL III 2289), kao i u nedalekom Humcu kod Ljubuškoga (CIL III 1790 i 8484). Bio je poštivan i u Saloni (CIL III 8673, 8674). Ovdje se on manifestira i različitim epitetima kao: *Deo Magno Conservatori loci huius*¹⁵ u dedikaciji koju čine pripadnici jednog *convivium-a*. Isto se tako na Libera odnosi natpis *Deo Laeto* (CIL III 8673 a), također iz Salone, kako je to pokazao B. Gabričević.¹⁶

U unutrašnjosti delmatskog područja kult Libera nalazimo u Aequum-u (CIL III 9752, 2730), Duvnu (GZM 9/1897 232 sl. 8) i dalje u području Bosne:¹⁷ Bihać — Pritoka (Spom. SKA 77/1934 6, Libera), Brekavica (GZM 19/1907 469 sl. 97), Zenica (GZM 44/1932 38 tab. 18 sl. 2, 3), Stari Brod (GZM 46/1934 21 sl. 8), Skelani (GZM 19/1907 438 sl. 14), Ustikolina (skupa s Terminom i Jupiterom — GZM 48/1936 5 sl. 1), Rogatica (GZM 48/1936 12).

Brojni su spomenici ovoga kulta i u Panoniji i u Daciji, te u regiji Trakije i ostalih balkanskih područja, gdje je kult Bakha—Libera i rođen.¹⁸

Da se u štovanju Libera krije neko domaće božanstvo u svojoj rimskoj interpretaciji iznio je već Patsch kod objave duvanjskih reljefa.¹⁹ Postoje sličnosti u kultu Libera i Silvana koji se ponekad i poistovećuju, što je i prirodno ako se uzme toliko zajedničkog u njihovu agrarno pastirskom karakteru.²⁰ Treba donekle razlikovati naš obalni pojas od unutrašnjosti, jer su na obali dionizijske tradicije mnogo starije i odatle su u unutrašnjost mogli strujati i prodirati kultovi, koji su svojim interpretacijama preslojavali domaća božanstva.

U tom smislu hvarski Silvan i Libera samo su relativno kasniji odraz mnogo starijih vjerovanja i tradicija, koje su na otoku od ranije postojale. Mjesta gdje su ovi spomenici i drugi njima slični nađeni, a to su antička poljoprivredna imanja, upućuju nas na zaključak, da su i njihovi dedikanti najvjerojatnije bili otočki domoroci, koji su i na taj način održavali i čuvali ta svoja stara vjerovanja i tradicije.

Otočki je panteon u srednjoj Dalmaciji utoliko složeniji upravo zbog ispreplitanja starijih i mlađih, trajnih i višestrukih utjecaja, kulturnih i etničkih. U sačuvanoj slici on izgleda ovako:

Hvar

Afrodita — Starigrad, Böckh CIG II str. 986 br. 1837e; Brunšmid, Vjesnik Hrv. arheol. društva NS VIII/1905 str. 91 br. 170; Brunšmid *Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, str. 14 br. 1; Böckh CIG II str. 986 br. 1837 d; Brunšmid, Vjesnik Hrv. arheol. društva NS VIII/1905 str. 91 br. 171; Brunšmid, *Inschriften und Münzen*, str. 15 br. 2.

Zeus, Artemida i Dionis — prikazani su na novcima Pharosa, Brunšmid, *Inschriften und Münzen*, str. 40—51, tab. I 1—20, II 21—40, III 41—44.

Silvan — reljefi iz Dola i Sviraca.

Libera — reljef iz Zavale.

Nimfe — reljef iz Dola.

Brač

Jupiter — CIL III 14333⁵ Pučišće, CIL III 10108 Škrip — Plate, CIL III 15099 Luka između Škripa i Supetra.

Liber — CIL III 3093, 3094 Škrip.

Mithra — CIL III 3095 Škrip.

Merkur — CIL III 15098 Splitska »Plate«.

Herkul — CIL III 3092 kamenolom Stražišće kod Postira, CIL III 10107 Splitska »Plate«, reljef u kamenolomu Rasohe kraj Škripa, Brački zbornik 4/1960 str. 80.

Silvan — ulomak are s kozjim nogama, Nerežiško polje, Brački zbornik 1/1940 str. 24., *ibid.* 4/1960 str. 83. Kameni stup s reljefom jarca, Bunje, Brački zbornik 4/1960 str. 82.

Nimfe — reljef s nimfama nađen u Nerežiškom polju, Brački zbornik 1/1940 str. 24.

Vis

Jupiter — CIL III 3075 Vis »Gradina«, CIL III 6423 Zlopolje.

Artemida Ferska — Böckh CIG II 1837 — Brunšmid, *Inschriften und Münzen* str. 21 br. 7.

Diana — CIL III 3047 Vis »Gradina«.

Merkur — *Hermes* — CIL III 3076 Vis.

Korčula

Afrodita Pelagia — CIL III 3066 — 10083 Potirna.

Liber — CIL III 3065 — 10088 Žrnovo.²¹

U ovoj slici ma koliko fragmentarno sačuvanoj, sadržane su etničke i kulturne komponente života naših srednjodalmatinskih otoka kroz stoljeća antike. Helenska komponenta u Zeusu, Afroditi, Artemidi, Hermesu, rimski u Jupiteru, Diani, orijentalna u Mitri. Domaća komponenta kao da se izgubila. Nije moguće reći ni odre-

diti ispod kojeg se od gornjih božanstava kriju stari domaći bogovi, ako se uopće kriju. Svakako nismo daleko od stvarnosti, ako ih tražimo i gledamo u ovim prirobnim reljefima Silvana i Libere, čiji su štovaoci domaći ljudi stanovnici hvarskih i otočkih antičkih zaselaka u ubavim dolinama i uvalama, a često ispod još starijih gradinskih naselja.

To su upravo mjesta nalaza ovih naših spomenika — Zavala, Dol, Svirče, Žrnovo, Škrip. Tamo gdje su stanovali i živjeli, tamo su ih i postavljali njihovi stanovnici, čuvarima svojih vinograda, polja i stada.

B I L J E S K E

1. Na ovom mjestu zahvaljujem prioru samostana dominikanaca u Starome Gradu o. Dominiku Santiću, koji mi je prepustio objavu spomenika.

2. Za ikonografske i ostale probleme Silvanova kulta kod nas temeljna je rasprava: D. Rendić—Miočević, Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata, GZM NS 10/1955 str. 5—35 tab. I—V.

Da je naš Silvan imao kozje noge zaključujemo po analogiji s drugim reljefima s naše obale, gdje je ovo božanstvo redovito tako prikazano. Rendić, o.c. str. 13 i 22.

3. Možda još jednoga Silvana ili drugo neko božanstvo ili još jednu nimfu. Usporedi u tome smislu: V. Paškvalin, Reljef Silvana i nimfi, GZM 19/1964 str. 151, gdje je nova ikonografska varijanta dvaju Silvana i pet nimfa. Ova nova ikonografska varijanta potvrđuje i mogućnost da je i reljef iz Vida, danas u Avignonu, imao dva Silvana i tri nimfe. Reljef iz Karakašice ima također Silvana tri nimfe i nepoznato božanstvo. Rendić, o.c. str. 27, 36, 26, tab. II—2.

4. Rendić, o.c. str. 21. tab. I—3.

5. Možda je klesar hvarškoga reljefa želio kovrčama iznad frizure prikazati frizuru dvostruke pletenice s razdjelom kao i na gardunskom reljefu.

6. N. Duboković—Nadalini, Jedan novi arheološki lokalitet, Bilten Historijskog arhiva komune hvarske, br. 5—6, Hvar 1963, str. 74. sa slikom. Ugodna mi je dužnost i na ovom mjestu najtoplije zahvaliti Dr N. Dubokoviću—Nadalimu, upravitelju Centra za zaštitu kulturne baštine u Hvaru, koji mi je ljubazno dao na obradu ovaj i slijedeći reljef. Njegova neumorna pažnja i briga za kulturno nasljeđe na našem otoku, spasila je, uz nebrojene druge spomenike i dokumente, i ova dva reljefa hvarske antike.

7. J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskoga Narodnog Muzeja u Zagrebu, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva NS VIII/1905 str. 70. br. 128.

8. Rendić, o.c. str. 16.

9. Upotreba svrdla u obradi skulptura stavlja se, kako je poznato, u vrijeme Antonina t.j. od Hadrijana dalje, pa bi to mogao biti indicij za dataciju našega reljefa u razdoblje od druge polovine II stoljeća.

10. Rendić, o.c. str. 13.

11. D. Vrsalović, Brački zbornik 4/1960 str. 83. U Nerežiškom polju kod crkvice sv. Jadre, nađen je ulomak are s ostatkom kozjih nogu, vjerojatno Silvanovih. U Bunjama na istočnom dijelu otoka, dio kamenoga stupa s reljefom jarca, ibid. str. 82., što bi također trebalo biti u vezi s kultom Silvana.
12. N. Duboković—Nadalini, Srednjovjekovni i noviji spomenici otoka Hvara, s.v. Zavala, Popis spomenika otoka Hvara, Bilten Historijskog arhiva Hvar 2/1960 str. 11 i Bilten HA Hvar 5—6/1963 str. 75. Reljef je pronašao Mile Zanke, a od njega ga je preuzeo dr. Duboković—Nadalini i prenio u Hvar u Historijski arhiv u čijoj se zbirci danas nalazi. Kamen je sivkaste i smeđe boje i nagrizene površine, jer je neko vrijeme bio upotrebljavan kao uteg na posoljenoj ribi.
13. J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskoga Muzeja u Zagrebu, Vjesnik Hrvatskoga arheol. društva NS VIII/1905 str. 58 br. 115.
14. P. Lisičar, Bilješke o rimskim natpisima s otoka Korčule, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LX/1958 str. 127. D. Vrsalović, Brački zbornik 4/1960 str. 83.
15. A. Bruhl, Liber Pater, Origine et expansion du culte dionisiaque à Rome et dans le mande romain, Paris 1953, str. 214.
16. B. Gabričević, Deus Laetus, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVI—LIX/1954—57 (Antidoron Michaeli Abramić I), str. 136 tab. XI. Području Salone pripada i natpis Libera iz Epetiona CIL III 8518. Iz područja Salone ima i nekoliko Bakhovih kipova.
17. Za kult Libera u Bosni usporedi: V. Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, GZM NS 18/1963 str. 137 i 142.
18. A. Bruhl, o. c. Za kult Libera u Panoniji: A. Mocsy, PWRE Suppl. IX 732; A. Bruhl, o. c. str. 213; za Daciju A. Bodor, Der Liber- und Libera Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung in römerzeitlichen Dazien, Dacia NS VII/1963 str. 211—241.
19. K. Patsch, Novi spomenici iz Županjca, GZM 9/1897 str. 232 sl. 8. R. Marić (Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd, 1933 str. 58) ne dijeli to mišljenje.
20. Za bliskost kultura Silvana i Libera — grozd — D. Rendić-Miočević, GZM NS 10/1955 str. 16. U Aveji u kraju Vestina, otac i sin seviri augustales podižu jednu do druge statue Silvana i Libera, CIL IX 3603. Jednako se oba božanstva povezuju na jednom žrtveniku iz Pisaurum-a (Pesaro) CIL XI 6317. U Nimes-u na Roni postoji zajednička dedikacija Silvanu, Liberu i geniju eponimu Nemausus-u, CIL XII 3132. Jedna Bakhova statua posvećena je u Silvanovu svetištu u Filipima u Trakiji, CIL III 633. Usporedi: A. Bruhl, o. c. str. 208, 209, 214, 240.
21. P. Lisičar, o. c. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LX/1958 str. 127.

SUMMARY

The reliefs are the new contribution to the rich heritage of monuments of this sunny island.

1. The Relief of Silvanus and the Nymphs (Pl. I)

The relief is preserved in the archaeological collection of the Dominican monastery in Stari Grad (ancient Pharos). It was found in the surroundings of the village Dol, 3 km. east of Stari Grad, most probably on the site of a *villa rustica* whose remains are found there.

This small limestone slab is 30 cm. long, 9–13 cm. high, and 5 cm. thick. It is very damaged and broken in two parts. On the upper and the lower side, the stone is smoothly cut, so that parts of the figures from waist down are destroyed.

The shallow relief represents Silvanus accompanied by two nymphs. Silvanus is the first figure from the left. He is curlyheaded and has two horns. An animal skin (*nebrys*) is thrown over his shoulders. In the left hand he is holding his pastoral staff (*pedum*), on which his reed-pipe (*syrix*) is hanged; in the right hand a bunch of grapes. Near his legs there is a goat of which only part of head, with one ear and horns, can be seen.

The scene continues with the nymphs. The first nymph is holding the thyrsos in the upturned right hand. She is somewhat lower than the other nymph, and is holding her hand; evidently in the posture for a dance. The second nymph is slightly higher. In view of the fracture of the relief, and the position of the left hand of the second nymph, we can suppose that a third nymph was also carved on the broken part of the relief, as is usual on analogous representations found elsewhere in Dalmatia.

This compositional scheme, i.e. the representation of Silvanus and the nymphs is »most numerous in the coastal area of the tribe of the *Delmatae*«, to quote Prof. D. Rendić-Miočević in his work about Silvanus reliefs in this area. Our relief most likely was carved in some local workshop on the island.

2. The Relief of Silvanus Alone (Pl. II)

Like the first one, this relief is also, though even worse, damaged, and preserved in a fragment only. It was found in the village of Svirče, on the site of a former Roman farm (*villa rustica*). This stone fragment of a larger slab is white-greyish limestone, 23 cm. high, 29 cm. lengthwise, and 9 cm. thick.

In a niche, 9 cm. deep, the head of an elderly person of goodnatured appearance is carved. From his head grow the two horns which identify the figure as the forest and pastoral deity Silvanus — Pan.

The analogies to this relief can be found in the well-known Silvanus relief from Salona, now preserved in the Archaeological Museum, Zagreb; described in brief outline first by J. Brunšmid in his work »Kameni spomenici Hrvatskoga Narodnoga Muzeja u Zagrebu«, and iconographically and stylistically exhaustively analyzed by D. Rendić-Miočević (Pl. III). The figures of our and the Salona reliefs are nearly identical, so that I am inclined to believe that both are the work of the same (Salona?) artist's workshop.

Both reliefs belong to the two main groups of the Silvanus reliefs representations in the area of the Illyrian tribe of the *Delmatae*: Silvanus with the nymphs, and Silvanus by himself. From this iconographical point, they bring nothing new to us. What makes them most interesting and important to us, is the place of their find, i.e. the island of Hvar, where monuments of the Silvanus cult have not been attested so far; although we should suppose their earlier existence, taking in to consideration the wine-growing and pastoral economy of the island in antiquity. On the neighbouring island of Brač, »*capris laudata Brattia*« (Plin. n.h. III, 26. 152.), for instance we had an earlier, indirect, confirmation of the Silvanus cult with two monuments. So, the two largest central Dalmatian islands link themselves, with this cult and its representations, to their natural background, the ancient land of the *Delmatae*. There these reliefs and the Silvanus cult were most widely expanded, forming in this way too, the ethnical and spiritual unity between the islands, the coast and the interior. It must be stressed in our view, that it is in this that the main documentary importance of the two monuments lies.

3. The Relief of Libera (Pl. IV)

This relief is 29 cm. high, in the upper part its width being 21, in the lower part 17 cm. The thickness is 5 cm. It was found in the lovely site of Zavala, on southern coast of the central part of the island, where also the remains of the Roman villa are found.

The shallow relief represents the standing female figure turned full face towards us. She is dressed in a tunic and mantle (palla) over the upper part of the body. Her hair is tressed. Her tunic in the lower part seems to be trimmed with fringes, indicated by triangles. The figure is represented at the moment of the offering, with patera in the right hand on a small ara. In the left hand, which is barely visible due to the decay of stone, she holds her staff (thyrsos), which is here without the characteristic pine-tree cone. The act of libation in which she is engaged, shows us that the figure represents the goddess Libera. The place where the relief is found, which must have yielded excellent wines in antiquity, as it still does, confirms us in this attribution. The iconographic analogies to our relief can be found in a fragment of another votive relief of Libera, from the sanctuary of this deity near Zemun, where the goddess is also shown in a libation scene.

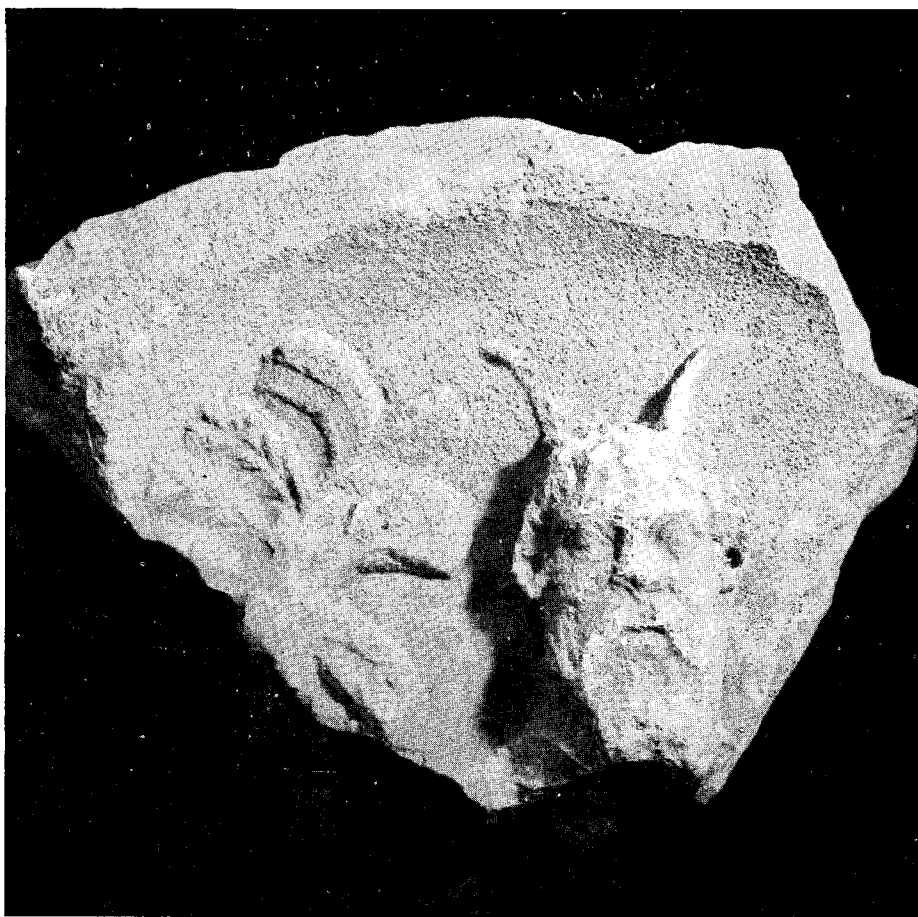
Our relief is the first representation on our island — known already in antiquity as εὐάμπελος (Strab. VII, 5. 10.) — of one member of the divine pair of Liber and Libera, so popular in Illyricum as throughout the Imperium. But, dionisiac traditions are much earlier on the island. The autonomous polys of Pharos, minted coins with the head of Dionysus. The cult of Liber has been confirmed earlier on the islands of Brač and Korčula.

Concluding his paper the author analyzes the known ancient pantheon of central Dalmatian islands from the inscriptions and monuments, through which the various ethnical, cultural and religious components and influences of their antiquity can be seen.

T. II

OPVSCVLA ARCHAEOLOGICA VI
M. Zaninović, Tri antička reljefa sa Hvara

T. IV

OPVSCVLA ARCHAEOLOGICA· VI
M. Zaninović, Tri antička reljefa sa Hvara

